

"ברבחוסה" - הסיבות והנסיבות: מבט חדש או ישן?

בעוד שההיסטוריון הרוסי הפופולרי ויקטור סובורוב מציג את היטלר כקורבן ואת סטלין כתוקפן, טוען פרופסור גבריאל גורודצקי כי לסטלין לא היו כוונות התקפיות כלשהן כלפי גרמניה הנאצית. האמת, כנראה, מצויה באמצע: היטלר בוודאי שאינו קורבן, אך לסטלין היו קרוב לוודאי תוכניות לתקוף את גרמניה הנאצית ב־1942 או ב־1943

"הערכה נכונה" למציאות, והמודיעין הקפיד להעביר לצמרת המדינית פרשנויות ברוח ההנחיות שקיבל. על רקע זה – אומר גורודצקי – אפשר להבין את מקורם של ההפתעה ושל ההלם שאחזו בצמרת הסובייטית עם פתיחת המלחמה.

לא פחות מעניין הוא האופן שבו מתאר גורודצקי את כישלון הדרג הצבאי הסובייטי העליון בכל הנוגע לתכנון המלחמה ולהיערכות לקראתה (כגון, ההערכה היכן יהיה המאמץ הגרמני העיקרי וקביעת לוח הזמנים לנוהל קרב, לפריסת הכוחות ולכוננותם). עם זאת נראה לי, שבתחום זה שוגה המחבר בחלק מקביעותיו ובהבנתו את מהות הגיוס והיערכות החירום, כפי שאלה נתפסו במחשבה הצבאית ובתכנון האופרטיבי הסובייטי. בטרם אתייחס לטיעוני העיקריים של המחבר, ברצוני להעיר שתי הערות:

1. מתוך הכרת המחלוקת בין ההיסטוריונים, העומדת ברקע כתיבתו של הספר, נראה שפרופסור גורודצקי היטה את הכף בלהט הוויכוח ונקט גישה הפוכה לחלוטין מזו של בני הפלוגתא שלו.
2. דומה שפרופסור גורודצקי שזר את השקפותיו האישיות בין ובתוך הציטוטים מהמסמכים ועל-ידי כך יצר תמונה שאינה נטולת סובייקטיביות. הגם שהדבר אינו פסול כשלעצמו, ספק אם הוא עולה בקנה אחד עם הצורך במחקר נטול פניות.

סקירת ספרו של פרופסור גבריאל גורודצקי "בין אשליה לתרמית – סטלין ומבצע ברברוסה", הוצאת מערכות, תל-אביב, 1999

סא"ל (מיל') לב ניב

ספרו החדש של פרופסור גבריאל גורודצקי שייך, כמדומני, לאסכולה של דור ההמשך בקרב חוקריה של מלחמת העולם השנייה, המשחרר ממטענה הרגשי ומספחי העימות האידיאולוגי של תקופת "המלחמה הקרה". הספר נכתב על בסיס מסמכים (אשר אחדים מהם – ובמיוחד הסובייטיים והבולגריים – מטופלים בו לראשונה) וכן על סמך דיווחים, זיכרונות ויומנים, שכתבו המעורבים הישירים בעשייה המדינית והצבאית באותה תקופה. כל אלה שולבו ונארגו לתוך מחקר מקיף, "חי ונושם" על אותה עת – מחקר המאפשר לקורא לראות את מהלכיו של כל צד מנקודת ראותם של יתר הצדדים המעורבים.

מעניין במיוחד, לדעתי, הוא תיאור האווירה, ההערכות ותהליכי קבלת ההחלטות בצמרת המדינית של ברית-המעצמות תוך התמקדות בקשר (או אולי מוטב לומר נתק?) בינה לבין מפקדת הצבא וצמרת המודיעין. הצמרת המדינית נתנה למודיעין הנחיות ברורות כיצד יש – לדעתה – לתת

קצין מודיעין, עובד משרד ראש הממשלה

כפי שמציין פרופסור גורודצקי, ב-1985 פירסם עריק מהמודיעין הצבאי הסובייטי (גר-א) בשם ולדימיר רזון את ספרו הסנסציוני "שוברת הקרח", ובהמשך הוא כתב ספרים נוספים¹, שבהם הוא מנסה – לא בלי כשרון – להוכיח תזוה, ולפיה התכוון סטלין לפתוח במלחמה נגד גרמניה ביולי 1941, וכי כל מהלכי החל מסוף שנות ה-20 – ובמיוחד מאז אוגוסט 1939 – היו פועל יוצא מהחלטתו זו. ספרים אלה יצאו תחת שם העט ויקטור סוברוב וזכו להצלחה מסחרית עצומה. (הם נמכרו ברחבי ברית-המועצות לשעבר ובמדינות אחרות במיליוני עותקים!) הספרים מציגים שעטנו הכלל חצאי אמיתות, השערות, הנחות, פרשנויות (המוגשות כעובדות מוצקות), סיסמאות ותוכניות.

להלן עיקרי טיעוניו של סוברוב:

1. ברית-המועצות בהנהגת סטלין החלה לפעול כבר מ-1929 ליצירת מוקד סכסוך באירופה, ולשם כך סייעה לעליית הנאצים (שאותם זיהתה כמלבי סכסוכים) לשלטון בגרמניה. כל זאת מתוך כוונה שבאירופה תפרוץ מלחמה בין גרמניה (ובעלי-בריתה) לבין צרפת ובריטניה (ובעלות-בריתה), וכאשר כל המשתתפים יתשו, יכבוש הצבא האדום את אירופה.
2. הטיהורים בצבא האדום ב-1937 נבעו מרצונו של סטלין להיפטר מ"הסוסים הזקנים", הכושלים, בעלי התפיסות המיושנות (כגון טוכצ'בסקי) והבלתי נאמנים ולהעלות במקומם קצונה חדשה, נאמנה ומשכילה.
3. ההחלטה הסופית בדבר המועד לפתיחת המלחמה נפלה באוגוסט 1939, ובעקבותיה כרתה ברית-המועצות הסכם עם גרמניה על מנת להרדים את עירנותה, להפנות את תוקפנותה כלפי המערב ובמקביל ליצור קו מגע (גבול משותף) עם גרמניה ולתפוס שטחים אסטרטגיים נוחים למתקפה (פינלנד, המדינות הבלטיות, מזרח פולין, צפון-מזרח רומניה).
4. ברית-המועצות פיתחה והכניסה לשירות מבצעי אמצעי לחימה התקפיים מובהקים.
5. ברית-המועצות הקימה עשרות עוצבות-על משוריינות וממוכנות וכן עוצבות ויחידות מוצנחות ומוטסות וריכוזה כוחות בדרום-מערב המדינה על מנת לתקוף בתפר שבין גרמניה לבעלות-בריתה, להשתלט על שדות הנפט של רומניה (ולשלול בכך מהגרמנים את היכולת להגיע את כוחותיהם) ובהמשך להשמיד את הצבא הגרמני ולהגיע עד האוקיינוס האטלנטי.

ערכם ההיסטורי והמדעי של ספרי סוברוב – למרות הלהט של מחברם, כשרונו הספרותי ושכנועו הפנימי העמוק – הוא מפורקק למדי. טיעוניו – ברובם הגדול – ניתנים להפרכה בקלות. עם זאת, חשיבתם בכך שהם פתחו דין בקרב ההיסטוריונים ברוסיה והיו, אולי, בין הגורמים לפתיחת הארכיונים על-ידי הרוסים.

פרופסור גורודצקי היה, כמדומני, הראשון שניסה לסתור באופן מדעי את התזוה של סוברוב בספרו "המיתוס של שוברת

הקרח" (לא יצא לאור בעברית). בעקבות זאת התפתח ויכוח, ובאחד מספריו טען סוברוב – תוך שהוא פונה לחיילי הצבא הסובייטי (בעבר) והרוסי (כיום) ואומר להם כי גורודצקי האשים את העם הסובייטי בפחדנות ואת הנהגתו – בטיפשות. פרופסור גורודצקי ראה בכך איום על חייו והאשים את סוברוב בהסתה. הדי הוויכוח באו לידי ביטוי בעיתונות לקראת ביקורו של סוברוב בארץ לפני מספר חודשים.² נראה שספרו הנוכחי של פרופסור גורודצקי נכתב, כשהוא אינו משוחרר מלהט הוויכוח וחריפותו, ובשל כך מורגשת בו הנטייה בכיוון ההפוך: המחבר מייחס לסטלין העדר כל כוונות התקפיות כלפי גרמניה הנאצית. ואלה הטיעונים המרכזיים של פרופסור גורודצקי, כפי שעולים מהספר:

1. לא ניתן לזהות מרכיב רעיוני-אידיאולוגי במדיניות החוץ של סטלין ושל היטלר. שניהם ניהלו "ריאל-פוליטיק" ציני תוך הכפפת האידיאולוגיה לצורכי השעה.
2. המתקפה של היטלר הייתה פועל יוצא של מהלכי גומלין מדיניים ובעיקר של התנגשות האינטרסים בין ברית-המועצות לגרמניה בבלקנים (בולגריה, יוגוסלביה) ובמצרי הים השחור (טורקיה). החלטתו הסופית של היטלר לתקוף נפלה רק בחודשים הראשונים של 1941, וגם אז ייתכן שנקודת ה"אל-יחזור" עוד לא נחתה.
3. סטלין היה חשדן יותר ביחס לבריטים,³ מאשר לגרמנים וקיווה למנוע – או לפחות לדחות – את מתקפתו של היטלר באמצעים דיפלומטיים עד לרגע האחרון כמעט. יתר על כן, החל ממאי 1941 ננעל סטלין על גישתו זו ואף הקצין אותה.
4. הצבא האדום לא התכוון כלל למלחמה התקפית יזומה נגד גרמניה הנאצית, וכל מהלך צבאי מערבה אמור היה להתבצע, אם בכלל, רק אחרי בלימת המתקפה הגרמנית (אם זו אכן תבוא). יתר על כן, לצבא האדום אף לא הייתה תפיסה התקפית יזומה, וכל מה שמתפרש ככזו נובע מחוסר הבנתם של הפרשנים את תפיסת "המערכה העמוקה" במסגרת תורת המערכה, שפותחה בצבא האדום בשנות ה-30 על-ידי קצינים כטוכצ'בסקי, טריאנדפילוב, אוברביץ' ואיסרסון.
5. צמרת הצבא והמודיעין בברית-המועצות נחלה כישלון חרוץ בכל הקשור לתכנון ולביצוע של תוכניות התעצמות, רה-ארגון, גיוס והיערכות חירום וכן בתחום ההתערעה האופרטיבית והטקטית. גם ההתערעה האסטרטגית (עצם פנייתו של גרמניה לנתיב המלחמה) ניתנה בשלב מאוחר מדי ובהיסוס ניכר.

טיעונים מרכזיים אלה של גורודצקי מעוררים מספר תהיות, שבהן אדון להלן.

המרכיב האידיאולוגי במדיניותם של סטלין ושל היטלר המחבר קובע כי לא ניתן לזהות את המרכיב האידיאולוגי בהחלטתו של היטלר לתקוף את ברית-המועצות ב-1941 ובמדיניותו של סטלין, שהייתה פרגמטית, מעצמתית וצינית ביותר.

— לחסלה. על-פי תורה זו "המהפכה הבולשביקית היא חוק ההיסטוריה, וברית-המועצות וצבאה הם הכלים למימוש". זאת, כאמור, התפיסה, והמהלכים בפועל נועדו לממשה: תחילה הניצחון הפנימי; במקביל ובהמשך — תיעוש מוגבר עם הפנים להתעצמות צבאית תוך פיתוח תורות התקפיות (על כך ראו בהמשך). במאמר מוסגר יש לציין כי שאלת היוזם את המלחמה העתידית והבלתי נמנעת היא משנית, שכן גם אם ברית-המועצות תותקף, ישמש הצבא — על-פי תפיסה זו — ככלי הנושא את המהפכה החוצה.

האסטרטגיה המדינית שנגזרה מתפיסה זו נועדה:

1. להבטיח ולשפר את מה שנתפס כביטחונה של ברית-המועצות — בלי להתחשב בריבונות, בזכויות להגדרה עצמית ובשאיפות של עמים אחרים (זו גם דעתו של פרופסור גורודצקי, והוא מביע אותה בספרו). לכן כל אימת שהתאפשר הדבר, סופחו עמים ומדינות על-ידי "מולדת העמים".
2. לסכל כל קואליציה אפשרית של המדינות "הקפיטליסטיות" נגד ברית-המועצות באמצעות מהלכים מדיניים (בריתות והסכמים) ובאמצעות הסתה והתססה.
3. יצירת יחסי כוחות צבאיים ואחרים נוחים, דהיינו הגברת העוצמה הצבאית, שמצד אחד תרתיע כל תוקף פוטנציאלי ומצד אחר תאפשר השגת ניצחון מוחץ בכל מתאר של מאבק מזוין. בדרך זו גם ניתן יהיה לייצא את המהפכה.

מכאן שהתפיסה הגיאואסטרטגית המעצמתית של סטלין, שאותה מפרש פרופסור גורודצקי כנגזרת מקודמתה הצארית, נובעת, לדעתי — לפחות בחלקה — מהאידיאולוגיה הקומוניסטית. קיימת איפוא סבירות גבוהה שהמדיניות, האסטרטגיה והמהלכים בפועל הן של גרמניה הנאצית והן של ברית-המועצות הסטליניסטית נבעו מתפיסותיהן האידיאולוגיות. ההתנגשות בין השתיים הייתה בלתי נמנעת, שכן מה שנתפס כמרחב הביטחון של ברית-המועצות היה חלק מ"מרחב המחיה" של גרמניה. נראה כי שני המנהיגים, שהיו בעלי מודעות היסטורית מפותחת וראו את עצמם הן כעושי ההיסטוריה והן ככלים בידה,⁷ היו אמורים לחוש ולהבין את המצב לאשורו. שאלת הסיבה הקונקרטית להתנגשות המזוינת בין שתי המדינות, עיתויה ואופן פריצתה היא איפוא משנית ושייכת לתחום הטקטי.

האם התקפתה של גרמניה על ברית-המועצות הייתה פועל יוצא של מהלכי גומלין מדיניים — בעיקר על רקע הבלקנים ומצרי הים השחור — או שסיבותיה האמיתיות היו עמוקות יותר ומבניות?

שאלה זו תישאר, כנראה, ללא מענה סופי ומוחלט, אולם נראה — נוכח מה שנאמר עד כה — כי המלחמה בין שתי המדינות הייתה פורצת בכל מקרה. אנסה להביא מספר נימוקים, העשויים לגרום להרהור נוסף בסוגיה זו:

כפי שמאשר פרופסור גורודצקי, כבר ביולי 1940, מייד עם סיום המערכה במערב, ועוד לפני הקרב על בריטניה, הנחה היטלר את ה-OKW (המפקדה העליונה) להתחיל בתכנון המלחמה נגד ברית-המועצות בסתיו 1940.⁸ ניתן ללמוד מכך שהיטלר צפה

בבואנו לבחון טיעון זה, יש לבדוק תחילה כיצד ניתן לזהות את הימצאותו של מרכיב אידיאולוגי ואת משקלו. למשל, האם ניתן לצפות לפקודה הנפתחת במילים: "למען מימוש האידיאולוגיה — כיבוש של מרחב מחיה ושעבוד העמים הסלאביים במרחב זה — הנני מנחה את הוורמאכט להיות מוכן לתקוף..." וכיו"ז? או "למען מימוש יעדי המהפכה העולמית והבאת אושר לעמים הסובלים מעול הקפיטליזם ומהעושק הנני פוקד על הצבא האדום..."? השאלה היא, כמובן, רטורית. המרכיב האידיאולוגי טמון עמוק בדרך חשיבתם של שני המנהיגים.

1. כל תפיסתו האסטרטגית של היטלר נבעה מהאידיאולוגיה של גרמניה הגדולה, "מרחב המחיה" והשליטה על אירופה ולאחר מכן על העולם כולו.⁹ הדרך למימוש תפיסה זו הייתה חיסולה השל פולין, "סגירת חשבון" עם צרפת, הורדת בריטניה למעמד של מעצמה מדרגה שנייה, השתלטות על "מדינות האגף" (סקנדינביה, בלקנים) ובהמשך — כיבוש "מרחב מחיה" במזרח. אלה היו האידיאולוגיה, האסטרטגיה ותוכנית האב. המהלכים שסטו או לא השתלבו בתוכנית זו נבעו מאילוצים זמניים.

מולוטוב חותם על אמנת אי-ההתקפה בין ברית-המועצות לגרמניה. סטלין ניצב מאחור (22 באוגוסט 1939)

האסטרטגיה המדינית של ברית-המועצות נועדה, בין היתר, לסכל כל קואליציה אפשרית של המדינות "הקפיטליסטיות" נגד ברית-המועצות באמצעות מהלכים מדיניים ובאמצעות הסתה והתססה

2. כך גם סטלין. הוא גדל על רקע של דיונים אידיאולוגיים ועל ברכי התורה המרכזיסטית.⁵ כל צורת חשיבתו נבעה מתורה זו ומפיתוחה על-ידי לנין (שהיה, כנראה, האדם היחיד שסטלין העריך באמת, ועל כן הושפע ממנו).⁶ תורה זו גורסת קיום מאבק חוקי ומובנה בין "המדינה הסוציאליסטית" לבין "העולם הקפיטליסטי" השואף — מעצם הגדרתו

טנקים גרמניים מתקדמים לתוך פולין בימים הראשונים של חודש ספטמבר 1939

הפיקוד הסובייטי הבכיר לא עמד על משמעותו של ה"בליצקריג" הגרמני בעקבות נפילת פולין, אלא רק לאחר התמוטטותה של צרפת

נראה לי כי פרופסור גורודצקי שוגה בסירובו לקבל את עצם קיומה של התפיסה ההתקפית אצל הסובייטים ואת תרגומה לשלב ההכנות הקונקרטיות.

התיאורים והנתונים שלהלן מתבססים על הספר "סוגיות באסטרטגיה ובתורת המערכה בהגות הצבאית הסובייטית בשנים 1917-1940". זהו קובץ עבודות, מאמרים וקטעים מתוך ספרים ופרסומים אחרים מפרי עטיהם של בכירי מפקדיו של הצבא האדום (פרוזה, טוכצ'בסקי, טריאנדפלוב, סבצ'ין, שפושני-קוב, איסרסון ואחרים). מאמרים אלה דנים בסוגיות אסטרטגיות, בשאלות של בניין הכוח, בתורת המערכה על היבטיה השונים ובמגוון רחב של נושאים נוספים. נוסף על הספר הזה הסתייעתי בספרים נוספים, כגון זיכרונות של קצינים בכירים בצבא האדום וניתוחים של מומחים מהמערב.

המחשבה הצבאית הסובייטית בתקופה שבין שתי מלחמות העולם שאבה ממספר מקורות בסיסיים: ניסיונם, השכלתם ומומחיותם של קציני הצבא הרוסי הישן, שעברו לשרת את המשטר החדש; המפקדים החדשים של הצבא האדום שקמו, התגלו, גובשו ועוצבו כחיילים וכמפקדים זוטרים במלחמת העולם ה-1 וכמפקדים בכירים במלחמת האזרחים; כתביהם של מומחים מערביים בני אותה תקופה (פולר, לידל-הארט) ובני הדור הקודם (מולטקה [הקשיש], שליפן ועוד).

עם תום מלחמת האזרחים ותחילת הרפורמות בצבא האדום התפתחה ההגות הצבאית, אשר ברמה האסטרטגית העליונה התבססה על התפיסה הרעיונית החדשה (והשלטת) של המלחמה הבלתי נמנעת עם המערב. על יסוד תפיסה זו התרבו הניסיונות להפיק לקחים מכל הרעיונות והמלחמות מאז מלחמת האזרחים האמריקנית, דרך המלחמות לאיחוד גרמניה, מלחמת רוסיה-יפן, מלחמת העולם הראשונה ומלחמת האזרחים. עיקר הדגש הושם על לימודן של מלחמת העולם הראשונה ושל מלחמת האזרחים.

את המלחמה נגד ברית-המועצות כבר בשלב מוקדם, יחסית – כנראה כבר לאחר שהתהווה גבול משותף בין שתי המדינות בסתיו 1939, אלא שהוא המתין קודם כול להשגת הניצחון במערב.

יש להדגיש כי באותו שלב לא הייתה, לכאורה, להנחיה זו של היטלר שום סיבה מעשית-מדינית: העימות בבלקנים טרם התהווה, שתי המדינות הפגינו ידידות הדדית, וההנהגה הסובייטית אף בירכה את גרמניה על ניצחונותיה.

גם הטיעון שמדובר בתוכנית מגירה לכל מקרה אינו עומד, לדעתי, במבחן הביקורת. גיבוש תוכניות בהנחיית הרמה המדינית העליונה – תוך הקצאת משאבים והגדרת לוחות זמנים לביצוע – מצביע על הערכת מצב מתאימה ועל כוונות אמת מצד ההנהגה. באשר לעיתוי שבו התקבלה ההחלטה הסופית לצאת למתקפה – אפשר להעלות שתי אפשרויות:

1. היטלר אכן החליט על כך לכל המאוחר בקיץ 1940, עת הנחה את הצבא לתכנן את הפלישה. אם זו המציאות, אז ועידת ברלין (נובמבר 1940) הייתה, מבחינת הגרמנים, רק מסך עשן.
2. ההחלטה התקבלה אחרי כישלון הוועידה, עת התחוויר לגרמנים סופית שניגודי האינטרסים בין הצדדים עמוקים ומבניים.

אני נוטה לקבל את האפשרות הראשונה. לדעתי, בעקבות ועידת ברלין רק נקבע המועד הסופי למתקפה.

האם ייתכן שגרמניה ראתה באותה עת את המתקפה על ברית-המועצות כמלחמת מנע אסטרטגית? ובמילים אחרות: האם זיהתה גרמניה בשלב כה מוקדם (1940, ואולי לפני כן) את האיום הפוטנציאלי מצידה של ברית-המועצות (אם אכן היה כזה)? האם ידעה גרמניה על תנופת ההתעצמות של הצבא האדום והעריכה אותה כראוי מבחינתה?

מרבית העדויות, המסמכים והנסיבות מפריכים – או לפחות לא מאשרים – טענה זו. לכל הדעות, המודיעין הגרמני לא העריך נכון את הצבא האדום ואת הפוטנציאל המשקי והצבאי של ברית-המועצות.⁹ יתר על כן, השלבים הראשונים של "ברברוסה" אכן נתנו אישור – לפחות לכאורה – להערכתם הממעיטה של שירותי המודיעין הגרמניים ביחס לפוטנציאל הצבאי של ברית-המועצות.

טענתו הנוספת של פרופסור גורודצקי – שסטלין לא האמין להתרעות בדבר הכוונות הגרמניות וכפה את הערכתו על שירותי המודיעין הסובייטיים – אינה זקוקה, לדעתי, לאישור נוסף. המחבר מתאר את הכשל המודיעיני – שורשיו, סיבותיו, גלגוליו וכו' באופן מקיף ומלא.

השאלה השנויה ביותר במחלוקת היא האם היו לברית-המועצות בכלל ולצבא האדום בפרט כוונות התקפיות נגד גרמניה הנאצית. ואם היו להם כוונות כאלה, האם הגיעו אלה לתחילת מימושן בתחום ההכנות הקונקרטיות? כיצד ניתן לפרש את הצעדים שנקטו הצבא האדום והמדינה הסובייטית החל משנת 1940?

חיל רגלים רוסי בהתקפת נגד בסיוע טנקים (בשלב המלחמה המוקדמים)

ניהולם של מבצעים התקפיים מול אויב שערך להגנה או שמקדם את הכוחות העיקריים שלו (עתודות אסטרטגיות) לקראת כניסתם למערכה.

לקחי מלחמת העולם הראשונה ומלחמת האזרחים הצביעו על הצורך למצוא את השיטה הטובה ביותר להבקעה ברמה האופרטיבית והאסטרטגית (לאחר שהוכח במלחמת העולם הראשונה כי ההבקעה הטקטית אינה מספיקה להכרעה). זה היה המסד שעל בסיסו נבנתה תורת "המבצעים העמוקים", שגרסה כי יש להעסיק את האויב במקביל לכל עומקו הטקטי והאופרטיבי באמצעות שילוב מושכל של יצירת פרצה במערכי הטקטיים, בידוד ציד ההתקדמות המתוכנן באמצעות כוחות מוטסים ומוצנחים, שיתוק האויב באש לכל עומק שטחו (באמצעות ארטילריה ארוכת טווח ומטוסים) לשם יצירת אגפים והחדרת כוחות ניידיים פנימה, אל היעדים האופרטיביים שבעומק. סדרה מקבילה של מספר "מבצעים עמוקים" כאלה בזירה נתונה אמורה הייתה להביא להבקעה אסטרטגית, קרי מיטוט כל מערך ההגנה במרחב ואילוץ האויב לייצב מערך הגנה חדש בעומק האסטרטגי. ביצוע סדרה של "מבצעים עמוקים" עוקבים במהירות מספקת (לפני שהאויב היה מספיק לייצב קו הגנה בעומק) אמור היה להביא להתמוטטותו ולתבוסתו במלחמה. הפתרונות, שאותם הייתי מכנה "טכניים", דיברו על הקמתו של צבא המונים, שיצויד באלפי טנקים, מטוסים ותותחים ויאורגן בהתאם. להבנת, לא ניתן להסיק מתורה זו כיצד ראו ההוגים את פתיחת המלחמה, ולדעתם הדבר גם אינו חשוב (ובכל מקרה, אין הם מתייחסים לנושא).

על-פי תפיסתם נודעת חשיבות רק לנקודות הבאות:

- התוצאות של המערכות הראשונות (במרחב הגבול, שבמסגרתן השאיפה היא לתפוס קווים נוחים יותר.
- מהירות הגיוס והיערכות החירום, דהיינו הבאת כוחות

ההוגים הבולטים היו: פרוטזה (סגן שר ההגנה), סבצין ושפושניקוב (קצינים בכירים של הצבא הישן), טוכצ'בסקי, טריאנדפילוב, אובורביץ', איסרסון, וולפה, קרסילניקוב, שילובסקי ועוד. כולם ראו את המלחמה כדבר מובנה (אורגני) במציאות של "המדינה במצור", כפי שהם תפסו זאת, ומתוך הנחה זאת הם חיפשו אחר הדרכים היעילות ביותר לנהלה ולנצח בה, כאשר משמעות הניצחון היא "הבאת המהפכה על כידוני הצבא האדום לעמלי אירופה ואסיה". כאויבים אפשריים נתפסו בעיקר כוחות משלוח של צרפת ושל בריטניה וכן כל המדינות הגובלות בברית-המועצות. בהמשך (בשנות ה-30) צורפו לרשימה גם גרמניה ויפן.

ברמה האסטרטגית נתפסה המלחמה כנפתחת (בלי לציין את היוזם) על-ידי "כוחות החיפוי" (עוצבות-על הערוכות והנמצאות בכוננות בקרבת הגבול) משני הצדדים. תחת החסות של כוחות אלה מתבצעים גיוס כללי והיערכות חירום (במינוח הסובייטי: פריסה אסטרטגית ואופרטיבית). יחסי הכוחות, תוצאות המערכות הראשונות שבקרבת הגבול וכן מהירות הגיוס וההיערכות היו אמורים להכריע באשר לצורת המבצעים בהמשך, כאשר הצד המקדים את אויב בגיוס, בהיערכות וביצירת יחסי כוחות מתאימים הוא העובר למתקפה בגזרות שקבע לעצמו, ואילו הצד האחר נאלץ להתגונן, דהיינו לתפוס מערכי הגנה, להתיש את התוקף ורק אז לעבור למתקפת-נגד.

משמעות הדבר היא שההוגים הסובייטים ראו במלחמה תהליך דינמי ולא הבחינו בין "מלחמת מגן" ל"מלחמה התקפית" ברמת הכוונות, אלא רק מבחינה מבצעית. כמו כן הניחו (בהתבסס על תורתו של קלאוזוויץ) כי את הניצחון ניתן להשיג רק במתקפה כוללת, שתגיע למרכזי השלטון והמשק של האויב ותביא לכניעתו. ההוגים לא הניחו (או לפחות לא הזכירו) הגנה בעומק האסטרטגי של שטח ברית-המועצות והתרכזו בעיקר באופן

עתודה ומילואים מהעומק אל זירת הלחימה, שם הם יפעלו לפי הנסיבות: ייערכו להגנה, אם האויב זכה להצלחה במערכות הראשונות או הצליח לגייס ולהיערך מהר יותר וליצור יחסי כוחות נוחים למתקפה; או יעברו למתקפה במצב ההפוך.

אולם נוכח הנחת היסוד במחשבה הצבאית הסובייטית, ולפיה תורת המערכה נובעת ונגזרת מהאסטרטגיה, סביר להניח כי לרוב התייחסו ההוגים למבצעים ההתקפיים העמוקים במסגרת המתקפה הכוללת. בתנאים מסוימים ניתן להניח כי "מערכה עמוקה" יכולה להתבצע גם בעומק שטחה של ברית-המועצות מול אויב שתקף ונערך בעוצמה ובעומק המחייבים מערכה שכזאת.

במסגרת היישום המעשי של תורת הלחימה החדשה הקימו הסובייטים מספר קורפוסים ממוכנים, שכללו כ-500 טנקים כל אחד וכן מספר עוצבות צנחנים. כמו כן שולבו יחידות טנקים במסגרת עוצבות-על כלל-חילות.

התורה החדשה ("הקרב העמוק" ברמת הדיוויזיה ו"המבצע העמוק" ברמת הארמיה) הודגמה ועוצבה הלכה למעשה בשני תמרונים גדולים בנוכחות משקיפים זרים ב-1935 בפיקוד המחוז הצבאי של קייב וב-1936 בפיקוד המחוז הצבאי של ביילורוסיה). אולם עם תחילת הטיהורים הוצאו להורג מרבית המפקדים וההוגים של התורה החדשה, ורעיונותיהם הוכרזו כ"עוינים". תהליך זה ובמקביל הפקת לקחים מוטעים ממלחמת האזרחים בספרד וממלחמת פינלנד גרמו לפירוק הקורפוסים הממוכנים ולפיזור השריון בין עוצבות ועוצבות-על כלל-חילות (חי"ר). התוצאה הייתה פגיעה ביכולתו ההתקפית וההגנתית של הצבא האדום. זה היה מצבו של הצבא האדום כשנחתם הסכם ריבנטרופ-מולוטוב ובמהלך האירועים שהתרחשו לאחר מכן – המסע למזרח פולין ומלחמת החורף נגד פינלנד.

הפיקוד הסובייטי הבכיר לא עמד על משמעותו של ה"בליצקריג" הגרמני בעקבות נפילת פולין, אלא רק לאחר התמוטטותה של צרפת. בכירי הצבא האדום לא ציפו לתבוסה שכזאת וזועזעו ממהירותה. בעקבותיה הם חזרו לתפיסה הקודמת של קיום עוצבות שריון גדולות, אבל בגרסה חדשה, שאותה הייתי מכנה "גיגנטומניה". התוכנית הייתה להקים 29 קורפוסים ממוכנים בני 1,031 טנקים כל אחד. לשם כך נדרשו יותר מ-30 אלף טנקים¹⁰ ועוד מאות אלפי כלי רכב, קני ארטילריה, אמצעי קשר וכו'.

נראה כי הסובייטים לא תיכננו את השינוי עד הסוף – לפחות לא באשר ליכולתה האמיתית של התעשייה הצבאית לספק צרכים אלה בלוח זמנים סביר. יתר על כן, עצם תהליך הרה-ארגון לא התבצע כראוי: במקום לשלב עוצבות מבצעיות קיימות בקורפוסים החדשים, הוקמו מסגרות שלדיות, שאותן החלו לצייד בכלים מתוך היחידות הקיימות. הדבר גרם לפגיעה בכשירותן של המסגרות החדשות והקיימות גם יחד.

בסה"כ הוקמו עד יוני 1941 8 קורפוסים חדשים – גם הם בעלי כשירות מבצעית, קרביית ולוגיסטית חלקית למדי.

מהתהליך שתואר עד כה עולים, לדעתי, שלושה לקחים מרכזיים: 1. התפיסה הצבאית הסובייטית הייתה בעיקרה – לפחות עד 1937 – התקפית ביסודה.

2. הטיהורים בקרב הקצונה גרמו נזקים בשלושה מישורים: א. נפגעו קשות שדרת הפיקוד הבכיר ודרגי הביניים.

ב. נפגעו דרגי התכנון המבצעי (אופרטיבי) והאסטרטגי וכן גורמי המודיעין.

ג. נפגעו יכולת הארגון ובניין הכוח. נוסף על כך פגעו הטיהורים בדרגי ניהול ובדרגים הטכניים בתעשיות השונות ובקרב גורמי התשתית (שינוע, הקמה וניהול של מפעלים וכו'), כך שנפגעו קשות גם היכולת והפוטנציאל בתחום זה.

3. החל מ-1940 חזרו הסובייטים לחשיבה במונחים התקפיים, אחרת לא ניתן להסביר את התוכנית להקמת 29 הקורפוסים הממוכנים, ובהם יותר מ-30 אלף טנקים – כמות שעלתה על כל הטנקים שהיו אז בעולם כולו!

טענה נוספת של פרופסור גורודצקי – כישלונם של הצבא בכלל ושל הפיקוד הבכיר בפרט – ראוייה למבחן נוסף אף היא, גם לאור הנתונים שמביא המחבר ופירושם.

אין ספק שהמלחמה תפסה את הצבא האדום כשהוא אינו מוכן למגננה או למתקפה, ותוצאותיהן של מערכות הקיץ הן ההוכחה הטובה ביותר לכך. אולם, לדעתי, יש בכך כדי לאשר את מה שכבר נאמר: כתוצאה מהטיהורים נפגעה יכולת התכנון והביצוע

חיילי רגלים גרמנים לוקחים בשבי איש צוות של טנק B1 צרפתי

של כל דרגי הצבא. תוכניות המגננה המעודכנות הופצו מהמטכ"ל לפיקודים רק במאי-יוני 1941, ולמי שמכיר את משך הזמן, הדרוש להפצת נוהל קרב פיקודי וארמיני כלפי מטה, ברור לחלוטין כי התוכנית לא הייתה מספיקה "לרדת" בפירוט הנדרש לדרגי הביצוע (הכוחות) עד פרוץ הקרבות. והיא אכן לא הגיעה. אולם הדבר מצביע רק על חוסר יכולתו של המטכ"ל לתכנן תוכנית מגננה ראויה בזמן אמיתי.

עוד יש לציין, כי הפיקוד הסובייטי לא הפנים עד הסוף – וודאי שלא שילב בתוכניותיו ובפקודותיו – את מה שידע זה מכבר: המלחמה אינה מתחילה ממערכות במרחב הגבול באמצעות כוחות חיפוי, שבצילם מתבצע גיוס ומתארגנים הכוחות העיקריים ונערכים לקראת ההתפתחויות הבאות. התסריט הריאלי הוא שמייך עם פתיחת המלחמה פועל הצד התוקף (שכבר ערוך ומגויס) בהפתעה ובמלוא העוצמה במסגרת ה"בליצקריג"¹¹, תוך התקדמות מהירה לעומק ושיבוש מקביל של כל מערך הגיוס וההיערכות של המגן.

האם כל מה שנאמר עד כה מעיד על העדר רוח התקפית ותפיסה התקפית בצבא האדום? לאו דווקא. הרי כבר בקיץ 1940 החלו הסובייטים לגבש תוכנית מלחמה (גיוס והיערכות), אשר כללה מרכיב התקפי, גם אם מוגבל (לדעתי, בשל הערכת המתכננים את יחסי הכוחות). תוכנית זו אומנם הוחלפה בהמשך, אך כנראה רק בשל העובדה שהמתכננים הבינו כי גם היא אינה ריאליסטית.

ניסיון נוסף להחיות את התוכנית ההתקפית נעשה, כידוע, במאי 1941, עת הציע ז'וקוב לסטלין להקדים את הגרמנים בגיוס,

ז'וקוב סוקר את פריסת הצבא האדום (יוני 1941)

ניסיון נוסף להחיות את התוכנית ההתקפית נעשה, כידוע, במאי 1941, עת הציע ז'וקוב לסטלין להקדים את הגרמנים בגיוס, בפריסה ובהיערכות ולתקוף אותם בטרם ישלימו את היערכותם מול ברית-המועצות

בפריסה ובהיערכות ולתקוף אותם בטרם ישלימו את היערכותם מול ברית-המועצות.¹² סטלין דחה את התוכנית הזאת, וככל הנראה היא לא הייתה בת ביצוע בשל הפיגור בלוח הזמנים ובשל היכולות המעשיות של הצבא האדום באותה תקופה. לסיכום: בפרספקטיבה של הזמן שחלף אין לי ספק שהסובייטים היו – בשלב כלשהו בשנת 1942 או 1943 – תוקפים את גרמניה,¹³ כך שמבחינה זו מבצע "ברברוסה" היה מלחמת מנע – כנראה בלי שהגרמנים היו מודעים לכך.

הערות

1. "יום ה-ע" ("DEN M"), "שליטה" ("KONTROL"), "הרפובליקה האחרונה" ("POSLEDNYAYA RESPUBLIKA"), "אתגר" ("VYZOV"), "היטהרות" ("OCHISHCHENIE").
2. ראו: דליה כרפל, מוסף **הארץ**, 4 ביוני 1999; כתבה של בתיה גור בעיתון **הארץ**, 30 באוגוסט 1999.
3. סטלין ייחס לבריטים כוונות "לשסות" את ברית-המועצות בגרמניה ולנסות להשיג שלום עם גרמניה ולהפנות את המאמץ הגרמני נגד ברית-המועצות.
4. ראו על כך בפרקו העשירי של הספר היטלר וסטלין מאת אלן בולוק: Alan Bullock, **Hitler and Stalin – Parallel Lives**, Harper Collins, 1991.
5. שם
6. שם
7. שם
8. ראו יומניו של האלדר, ניירותיו של קייטל (אף שבמשפטי נירנברג טען למלחמת מנע), יומניו של גבלס ועוד.
9. שם
10. מחציתם חדישים, מהדגמים KV ו-T-34/76.
11. ראו ראיון (מתוך "10 שיחות עם מרשל ז'וקוב", מאי-יוני 1965) של ו' אנפילוב, **כתב-עת צבאי-היסטורי** (VOYENNO-ISTORICHESKIY ZHURNAL, מס' 3, 1995).
12. בניגוד למה שטוען פרופסור גורודצקי, לא מדובר במתקפת-נגד, אלא במתקפה/מהלומה מקדימה (UPREZHDAYUSHCHIY UDAR). מתקפת-נגד היא "צורה מיוחדת של מתקפה, המתבצעת בהמשך למבצע הגנה מוצלח כפיתוח של מהלומת-נגד (התקפת-נגד ברמה האופרטיבית). בתנאים נוחים עשויה מתקפת-נגד להתפתח למתקפה אסטרטגית כוללת" (ראו: **אנציקלופדיה צבאית סובייטית**).
13. ניתן למצוא רמזים עמומים לכך גם בכתובים – ב**כתב-עת צבאי-היסטורי** בסוף שנות ה-70 ובתחילת שנות ה-80.